

Universitatea Babeş-Bolyai,
Facultatea de Teologie Ortodoxă
Şcoala doctorală „Isidor Todoran”

Cuvânt și imagine în misiunea Bisericii

REZUMAT

Coordonator:
Pr. Prof. Univ. Dr. VALER BEL

Doctorand:
PAUL-BOGDAN SILADI

Cluj-Napoca
2011

Cuprins

Introducere	Error! Bookmark not defined.
I. Stadiul cercetării. Cuvânt și imagine în preocupările teologilor români	Error! Bookmark not defined.
I. 1 Problema cuvântului în teologia românească	Error! Bookmark not defined.
I. 2. Problema imaginii și a icoanei în teologia românească. Un tur de orizont	Error! Bookmark not defined.
I. 2. 1. Articole și studii în periodicele de teologie românești	Error! Bookmark not defined.
I. 2. 2. Teologia icoanei în periodicele ortodoxe occidentale	Error! Bookmark not defined.
I. 3. Cuvânt și imagine	Error! Bookmark not defined.
II. Cuvânt și imagine, o analiză semantică și filosofică.....	Error! Bookmark not defined.
II. 1. 1. Cuvânt și/sau logos. O abordare semantică	Error! Bookmark not defined.
II. 1. 2. De la logos la cuvânt	Error! Bookmark not defined.
II. 2. Imagine – abordare semantică	Error! Bookmark not defined.
II. 2. 1. Termenii filosofiei grecești cu privire la imagine: eikon și eidolon...	Error! Bookmark not defined.
II. 2. 2. Distincția eikon/eidolon din perspectiva teologiei românești	Error! Bookmark not defined.
II. 2. 3. Preluarea în limba română a conceptului eikon	Error! Bookmark not defined.
II. 2. 4. Termeni latini privind imaginea: imago, forma și figura	Error! Bookmark not defined.
II. 3. Misiune	Error! Bookmark not defined.
III. Logos și Eikon, o abordare hristologică	Error! Bookmark not defined.
III. 1. Logosul întrupat al lui Dumnezeu - Iisus Hristos	Error! Bookmark not defined.
III. 1. 1. Scurtă incursiune în filosofia λογος-ului.....	Error! Bookmark not defined.

III. 1. 2. Tema teologică a Logosului divin	Error! Bookmark not defined.
III. 2. Semnificația hristologică a conceptului eikon	Error! Bookmark not defined.
III. 2. 1. De la chip la imagine.....	Error! Bookmark not defined.
III. 2. 2. Cadrul scripturistic	Error! Bookmark not defined.
III. 2. 3. Incursiune în istoria conceptului eikon.....	Error! Bookmark not defined.
Excurs. Semnificația conceptului eikon în Noul Testament conform lui Friedrich-Wilhelm Eltester	Error! Bookmark not defined.
a. Platon.....	Error! Bookmark not defined.
b. Filon din Alexandria.....	Error! Bookmark not defined.
c. Eikon, imaginea creată și imaginea naturală.....	Error! Bookmark not defined.
d. Teologia eikon-ului la Apostolul Pavel	Error! Bookmark not defined.
III. 3. Eikon în teologia protestantă modernă.....	Error! Bookmark not defined.
III. 3. 1. Considerații generale	Error! Bookmark not defined.
III. 3. 2. Jérôme Cottin.....	Error! Bookmark not defined.
III. 4. Teologia ortodoxă a chipului	Error! Bookmark not defined.
II. 4. 1. Persoana	Error! Bookmark not defined.
III. 5. Dimensiunea misionară a întrupării, calitatea de trimis a Fiului, ca paradigmă a misiunii creștine	Error! Bookmark not defined.
IV. Omul și creația din perspectiva binomului cuvânt- chip/imagine	Error! Bookmark not defined.
IV. 1. Omul, chip a Logosului-Eikon	Error! Bookmark not defined.
IV. 1. 1. Crearea omului după chipul lui Dumnezeu și pentru asemănarea cu El	Error! Bookmark not defined.
IV. 1. 2. Libertatea, componentă a chipului lui Dumnezeu din om.....	Error! Bookmark not defined.
IV. 2. Dubla deschidere a omului către comuniune, fața și cuvântul	Error! Bookmark not defined.
IV. 3. Lumea, rațiune plasticizată.....	Error! Bookmark not defined.
V. Logos și eikon în perioada iconoclastă.....	Error! Bookmark not defined.
V. 1. Cauzele disputei iconoclaste și contextul doctrinar în care a izbucnit ..	Error! Bookmark not defined.
V. 2. Context doctrinar	Error! Bookmark not defined.

V. 3. Scurt istoric al perioadei iconoclaste	Error! Bookmark not defined.
V. 3. 1. Prima perioadă iconoclastă	Error! Bookmark not defined.
V. 3. 2. A doua perioadă iconoclastă.....	Error! Bookmark not defined.
V. 4. Critica imaginii la iconoclaștii bizantini.....	Error! Bookmark not defined.
V. 4. 1. Hristologia iconoclastă.....	Error! Bookmark not defined.
V. 5. Pozițiile teologice ale iconodulilor	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 1. Sfântul Gherman, Patriarhul Constantinopolului	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 1. 1. Biografia.....	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 1. 2. Opera	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 1. 3. Învățătura despre icoane a Sfântului Gherman al Constantinopolului	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 1. 4. Discursul despre Sfânta Cruce și Sfintele icoane, al Sfântului Gherman	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 2. Monahul Gheorghe din Cipru	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 3. Ioan Damaschin.....	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 3. 1. Biografia.....	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 3. 2. Ioan Damaschin, apărător al icoanelor ..	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 3. 3. Relația cuvânt – imagine la Sfântul Ioan Damaschin	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 4. Cuvânt și imagine în Horos-ul Sinodului al VII-lea Ecumenic, Niceea 787	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 4. 1. De la Hieria (754) la Niceea (787)	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 4. 2. Cuvânt și imagine la Sinodul de la Niceea din 787	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 4. 3. Horos-ul de la Niceea II	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 5. Nichifor al Constantinopolului.....	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 5. 1. Biografia.....	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 5. 2. Apologia imaginii la Sfântul Nichifor al Constantinopolului	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 6. Sfântul Teodor Studitul	Error! Bookmark not defined.
V. 5. 6. 1. Biografia.....	Error! Bookmark not defined.

- V. 5. 6. 2. Învățătura despre icoane a Sfântului Teodor ... **Error! Bookmark not defined.**
- V. 5. 6. 3. Cuvânt și imagine la Sfântul Teodor Studitul . **Error! Bookmark not defined.**
- VI. Cuvânt și imagine în teologia apuseană..... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 1. Iconoclasmul în Occident**Error! Bookmark not defined.**
- VI. 2. Raportul dintre cuvânt și imagine - Jean Philippe Ramseyer **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 2. 1. Teologia imaginii în raportul său cu cuvântul ... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 2. 2. Cuvântul și imaginea înainte de venirea lui Hristos**Error! Bookmark not defined.**
- VI. 2. 3. Faptul creștin ca expresie a imaginii lui Dumnezeu**Error! Bookmark not defined.**
- VI. 2. 4. Cuvântul și faptul creștin..... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 2. 5. Credința și vederea **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. Critica imaginii și valorizarea cuvântului la Jacques Ellul **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 1. Introducere **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 2. Văzul și auzul **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 3. Adevăr și realitate..... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 4. Cuvântul și adevărul..... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 5. Cuvânt și persoană **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 6. Cuvântul și judecata critică **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 7. Ambiguitatea cuvântului **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 8. Cuvântul și scrisul **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 9. Imaginea și realitatea..... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 10 Concretul imaginii..... **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 11. Cuvânt și imagine în creștinism **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 12. Istoria recentă: exacerbaria imaginii și umilirea cuvântului**Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 13. Conflictul religios dintre cuvânt și imagine **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 14. Din nou despre vedere, observații critice **Error! Bookmark not defined.**
- VI. 3. 15. Porunca iconoclasmului **Error! Bookmark not defined.**

VI. 3. 16. Observații	Error! Bookmark not defined.
VII. Cuvânt și imagine în modernitate.....	Error! Bookmark not defined.
VII. 1. Modernitate și postmodernism	Error! Bookmark not defined.
VII. 2. Problema autoreferențialității ca element definitoriu al modernității și postmodernismului.....	Error! Bookmark not defined.
VII. 3. Cuvânt și limbaj.....	Error! Bookmark not defined.
VII. 4. Imaginea în modernitate	Error! Bookmark not defined.
VII. 4. 1. Desprinderea imaginii de original sau autoreferențialitatea.....	Error! Bookmark not defined.
VII. 4. 2. Homo videns	Error! Bookmark not defined.
VII. 4. 3. Imaginea televizuală ca modalitate de revrăjire a lumii.....	Error! Bookmark not defined.
VII. 5. Soluția icoanei	Error! Bookmark not defined.
VIII. Misiunea prin cuvânt, imagine și Taină	Error! Bookmark not defined.
VIII. 1. Sensul general al Tainelor	Error! Bookmark not defined.
VIII. 2. Misiunea prin cuvânt, imagine și Taină.....	Error! Bookmark not defined.
VIII. 3. Cuvânt și imagine în tradiția liturgică a Răsăritului creștin	Error! Bookmark not defined.
VIII. 4. Mărturia prin sfințenia vieții	Error! Bookmark not defined.
VIII. 5. Legătura dintre cuvânt și imagine în propovăduirea cuvântului și a voii lui Dumnezeu în Patericul egiptean.....	Error! Bookmark not defined.
IX. Simultaneitatea inclusivă.....	Error! Bookmark not defined.
IX. 1. Analogie și complementaritate	Error! Bookmark not defined.
IX. 1. 1. Nikolai Ozolin	Error! Bookmark not defined.
IX. 1. 2. Dumitru Vanca.....	Error! Bookmark not defined.
IX. 1. 3. Neajunsurile definirii raportului cuvânt-imagine drept unul de analogie și complementaritate.....	Error! Bookmark not defined.
IX. 2. Relația de reciprocă interioritate	Error! Bookmark not defined.
IX. 3. Relația de simultaneitate inclusivă.....	Error! Bookmark not defined.
X. Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Bibliografie:	Error! Bookmark not defined.

Cuvinte cheie:

Cuvânt, logos, imagine, eikon, icoană, iconoclastism, misiune

Abstract

Teza de doctorat intitulată cuvânt și imagine în misiunea Bisericii analizează felul în care este înțeleasă legătura dintre cuvânt și imagine în spațiul teologic și consecințele acestei legături pe tărâm misiologic: anume, cuvântul și imaginea în Misiologie se găsesc unite inseparabil. Unitatea aceasta este argumentată hristologic și urmărită apoi atât la nivel antropologic, cât și cosmologic. Este analizat modul în care a fost teoretizată relația cuvânt-imagine în timpul iconoclastismului bizantin și mai apoi în teologia apuseană. În urma acestor analize este prezentat destinul cuvântului și al imaginii în modernitate și sunt propuse câteva perspective teologice privind această problematică.

Rezumat

Teza de doctorat intitulată „Cuvânt și imagine în misiunea Bisericii”, alcătuită sub îndrumarea Pr. Prof. Dr. Valer Bel este o lucrare principială, care încearcă să arate că nu se poate face misiune deplină, atâta vreme cât se face o separație între cuvânt și chip/imagine. Prin misiune se înțelege întreaga activitate a Bisericii, prin care aceasta transmite, susține și creează mediul pentru trăirea credinței. În această lucrare cuvântul și icoana, sau într-un sens mai larg imaginea, sunt privite ca mijloace de comunicare ale credinței și ale lucrării lui Dumnezeu.

Din punctul de vedere al structurii, lucrarea este organizată în nouă capitole, precedate de o *Introducere* și urmate de *Concluzii* și de *Bibliografie*.

În *Introducere* este contextualizată foarte succint tema care urmează să fie analizată. Anume, se arată că legătura inseparabilă dintre cuvânt și imagine se întemeiază pe Însuși Hristos, care are dubla calitate de Cuvânt, dar și de Chip/Imagine a Tatălui. Chiar dacă tema cuvântului sau a imaginii a fost mult analizată, din punct de vedere teologic legătura celor două a fost doar puțin pusă în discuție, dedicându-i-se doar rar lucrări exclusive, mai cu seamă în spațiul

occidental, protestant (Jean Phillippe Ramseyer, Jacques Ellul, Jérôme Cottin). În teologia românească o lucrare notabilă dedicată cuvântului și imaginii este teza de doctorat a părintelui Dumitru Vanca. Lucrarea aceasta se concentrează preponderent asupra aspectelor didactice și catehetice. Toate aceste contribuții la teologia cuvântului și a imaginii vor fi analizate în amănunt la momentul potrivit. În consecință, raportul teologic al cuvântului cu imaginea nefiind încă elucidat, asemenea analize sunt cât se poate de necesare (merită amintit aici că în 1968, în celebrul studiu al părintelui Stăniloae „Revelația prin acte, cuvine și imagini”, marele teolog român aprecia ca urmare a impulsurilor unor teologi anglicani că elucidarea raportului dintre cuvânt și imagine în domeniul revelației constituie una dintre marile provocări teologice ale viitorului¹).

Tocmai pentru că tema chipului/imagini și a cuvântului apare în preocupările teologilor români, fără a fi însă o tema predilectă, *Capitolul I*, intitulat *Stadiul cercetării*, prezintă lucrările dedicate acestei teme în spațiul românesc, începând din a doua jumătate a secolului XX, avându-se în vedere principalele reviste de teologie ortodoxă. De o atenție deosebită s-au bucurat revistele: *Studii Teologice*, *Ortodoxia*, *Glasul Bisericii*, *Mitropolia Olteniei*, *Mitropolia Sucevei*, iar dintre cele mai noi *Studia Babeș-Bolyai Theologia Orthodoxa* și revista de cultură și teologie *Tabor*. În cazuri speciale sunt prezentate sau doar menționate studii apărute și în alte reviste. Metodologic, studiile au fost împărțite în trei categorii, în funcție de tematică: studii dedicate cuvântului, icoanei/imagini și raportului dintre cele două. Sunt prezentate succint și studiile de teologia icoanei apărute în câteva reviste de teologie reprezentative din Occident (*Contacts*, *Le Messenger Orthodoxe*, *Irénikon*, *The Greek Theological Review*, *St. Vladimir's Theological Quarterly*, *Orthodoxes Forum – Zeitschrift des Instituts für Orthodoxe Theologie der Universität München*, *Ostkirchliche Studien*).

La finalul acestui tur de orizont asupra publicațiilor teologice din spațiul românesc care tratează tema cuvântului și a imaginii se observă că temele acestea au fost destul de dezbătute, fără a fi însă epuizate. Din fericire pentru cei preocupați de această problematică teologii români au fost în general bine conectați la teologia icoanei produsă în Occident (cu precădere în spațiul

¹ Vezi studiul citat publicat în volum în Dumitru Stăniloae, *O teologie a icoanei. Studii*, Anastasia, București, 2005, p. 23.

francez și în cel german), după cum o dovedesc traducerile. Deși destul de puține înainte de 1989 din cauza contextului opresiv, acestea abundă în ultimii 15 ani, așa încât marile lucrări și sinteze de teologie a icoanei sunt accesibile și în limba română.

Pe de cealaltă parte trebuie spus că în mulțimea de lucrări autohtone dedicate icoanei avem de-a face cu prea puțină originalitate, fie că este vorba de maniera de abordare, fie de construcția și organizarea materialului. Remarcabile peste timp rămân articolele de iconologie dogmatică a părintelui Stăniloae (care au marcat irevocabil gândirea teologică românească, cantonând-o exclusiv în sfera hristologiei, după cum îi reproșează părintele Ioan I. Ică jr), articolul părintelui Ioan Rămureanu despre cinstirea icoanelor în primele trei secole și mai aproape de noi contribuțiile bine documentate ale părintelui Nicolae Chifăr în domeniul iconoclasmului bizantin și a teologiei icoanei elaborate cu acest prilej. Abordările teoretice privind sensul imaginii și al cuvântului din punct de vedere teologic sunt destul de puține, la fel cum puține sunt privirile comparative. Și de această dată, între teologii clasici rolul cel mai de seamă l-a avut părintele Dumitru Stăniloae. Foarte mulți alți teologi s-au rezumat doar la prezentarea schematică a învățăturii patristice despre icoane, fără a realiza însă și o foarte clară așezare a acestei teologii în contextul mai larg, doctrinar și istoric în care a apărut, la fel cum prea rar avem de-a face cu actualizări vii și autentice a acestui mesaj pentru cititorii contemporani.

Capitolul al II-lea, intitulat Cuvânt și imagine, o analiză semantică și filosofică, este cel în care debutează propriu-zis analiza teologică a cuvântului și a imaginii, investigația pornind de la etimologie, pentru ca apoi, depășind sfera strict semantică, să se extindă înspre sensurile filosofice ale acestor două concepte. În prima etapă sunt prezentate sensurile pe care le are în limba română termenul „cuvânt”, comparate apoi cu sensurile deosebit de ample ale grecescului *logos*.

În limba română cuvântul este definit într-un prim sens ca *unitate de bază a vocabularului constând dintr-un sunet sau un complex de sunete cărora le corespund unul sau mai multe sensuri*, dar nu se limitează la atât, ci merge spre un grad mai mare de interioritate semnificând: *gânduri, idei exprimate prin vorbe*. Mergând mai departe în explorarea sensurilor

acestei noțiuni constatăm că pe măsura ce ne depărtăm de sensul lui primar, cuvântul capătă o tot mai mare spiritualizare; al treilea său sens este: *angajament pe care și-l ia cineva; făgăduială; promisiune*, iar în final, un al patrulea sens este: *punct de vedere particular; judecată; poziție; considerent; opinie; părere*.

De cealaltă parte, logosul grecesc are o paletă complexă de sensuri, în centru găsiindu-se acela de rațiune, principiu, temei.

În limba română termenul *cuvânt* este preluat pe filieră latină, provenind de la *conventus*, care însemna adunare sau comunitate, dar verbul *convenio* de la care avem substantivul *conventus*, înseamnă și a se înțelege, a conveni, a se potrivi. Legătură, cel puțin din perspectiva etimologiei conceptului, dintre semnificat și semnificant este una exclusiv convențională, excluzând participarea ontologică, așa cum lasă să se înțeleagă și cum a fost interpretat omologul grecesc al acestui concept. Centrul de greutate se mută dinspre rațiune înspre convenție. Dinspre gândire înspre înțelegere, conveniență. Dacă *logosul* era un termen esențial al filosofiei, cuvântul coboară o treaptă mai jos. La ce să fie bună convenția într-un spațiu al speculației, al rațiunii.

În spațiul elenofon creștin (chiar dacă nu exclusiv) logosul a fost o temă perenă de meditație. S-a vorbit despre rațiunile lucrurilor, despre gândurile lui Dumnezeu care se ascund în spatele lumii create, și așa mai departe, o întreagă filosofie fascinantă. Aceste speculații putem presupune că au fost, dacă nu generate, cel puțin susținute, de plaja semantică extinsă a logosului. În teologia românească terminologia făcea imposibilă continuarea acestui tip de gândire fără adaptarea sensurilor. În acest context s-a profilat soluția părintelui Stăniloae. Datorită valențelor sale comunitare, cuvântul a devenit foarte ușor de integrat într-o teologie personalistă, în perfectă coerență cu teologia patristică a logosului. Teologia pe care o practică părintele Dumitru Stăniloae insistă mai ales pe dimensiunea comunională a cuvântului, a cărei funcție este clară, anume îi unește pe oameni între ei (și aici vedem cât se poate de limpede sensul etimologic). Dar, teologul român nu se limitează la a exploata dimensiunea aceasta, ci asumă în mod organic tradiția teologiei logosului, adăugând sensurilor pe care le are cuvântul în limba română și sensul principal al logosului, anume acela de rațiune. În felul acesta, teologia cuvântului depășește etimologia, și intergrând logosul, împacă două culturi, cea greacă și cea

latină. Sensul pe care părintele Dumitru Stăniloae l-a imprimat termenului românesc *cuvânt*, este cel care s-a avut în vedere pe tot parcursul lucrării.

În privința conceptului *imagine*, utilizat nediferențiat în limbaj uzual, în spațiul teologic este diferențiat, utilizându-se două concepte cheie, moștenite din limba greacă: *eikon* și *eidolon*. Acești termeni, chiar dacă la un anumit nivel pot fi traduși prin imagine, relația cu realitatea a celor două tipuri de imagine pe care acești termeni le definesc sunt diferite. Dacă *eikon* este o imagine ce reflectă o realitate, *eidolon* este imaginea unei fantasme, a unei plăsmuiri imaginare.

În teologia românească cea mai cunoscută analiză a celor două concepte este cea făcută de părintele Dumitru Stăniloae în studiul „Idolul ca chip al naturii divinizate și icoana ca fereastră spre transcendența dumnezeiască”². Sintetizând cele prezentate de părintele Stăniloae în introducerea studiului pomenit putem afirma că, deși *eikon* și *eidolon* au o arie semantică parțial comună, pentru că în centru se găsește imaginea, și strict conceptual la nivel biblic distincția nu este foarte tranșantă. Aceasta se realizează, totuși, cu ajutorul determinărilor³. Lipsiți însă de alte determinări cei doi termeni pe care îi avem în vedere se disting prin ceea ce semnifică: „De cele mai multe ori, Vechiul Testament folosește pentru chipul repudiabil termenul de idol (*eidolon*), uneori fără nici o altă determinare, altelei precizând că este vorba de tipurile unor zei născociți. Pentru chipul în sensul acceptat folosește exclusiv numirea de chip (*eikon*) fără nici un adaos.”³ Pe parcursul lucrării, termenul imagine este folosit ca un echivalent al grecescului *eikon*. Pentru a face cât mai clară aceasta echivalență uneori se dublează termenul, prin așezarea alături de imagine a cuvântului chip sau, după caz, icoană.

Ultima parte a *Capitolului II* este dedicată unei prezentări succinte a termenilor latini privind imaginea: *imago*, *forma* și *figura*.

În teologie problema aceasta a imaginii, sau a chipului așa cum este ea întâlnită mai des, are cu totul alte conotații, care sunt definite începând cu disputele hristologice din secolul IV, când sensurile acestui termen sunt mult lărgite de către Părinții Bisericii, pentru a putea transmite

² Dumitru Stăniloae, „Idolul ca chip al naturii divinizate și icoana ca fereastră spre transcendența dumnezeiască”, în *Ortodoxia I* (1982); republicat apoi în volumul Stăniloae, *O teologie a icoanei. Studii*, p. 215 ș.u.

³ Stăniloae, *O teologie a icoanei. Studii*, p. 215.

adevăruri suprarationale privind relațiile intratrinitare dintre Fiul și Tatăl. Tot o abordare teologică mai primește și termenul *față*, care este conex imaginii.

Capitolul al III-lea este dedicat hristologiei. În teologia creștină legătura dintre Logos și Eikon are ca temei fundamental tocmai unitatea lor în unica persoană a Fiului lui Dumnezeu, cel pe care Scripturile Îl definesc drept Logosul și Eikon-ul, imaginea/chipul Tatălui. Capitolul este structurat în două părți: o primă parte prezintă filosofia și teologia Logosului divin, iar cea de-a doua se preocupă de semnificația hristologică a termenului *eikon*.

Calitatea de Logos sau de Cuvânt a Fiului lui Dumnezeu întrupat nu a fost niciodată contestată, făcând parte, am putea spune, din fondul comun doctrinar al tuturor teologiilor creștine. Acesta este motivul pentru care amplasarea părții dedicate în lucrare Logosului divin este mai redusă decât cea dedicată Fiului ca Chip/Imagine a Tatălui.

Tema Logosului divin a fost aproape o permanență în meditația filosofică, începând cu gânditorii presocratici, prin Filon Alexandrinul până la Sf. Ev. Ioan, cel care dedică Logosului divin Prologul Evangheliei sale. Încercarea de a reconcilia noțiunea *logosului* din filosofia greacă cu afirmația creștină cum că Hristos este Cuvântul lui Dumnezeu și Adevărul a fost făcută în primele trei secole creștine, la inițiativa Apologeților greci (care aveau precedentul lui Filon care încercase să armonizeze cosmologia greacă cu Vechiul Testament). Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, Sfântul Irineu de Lyon sau Tertulian sunt nume importante care au contribuit la formularea învățăturii primare a Bisericii despre identitatea dintre Mântuitorul Iisus Hristos și Logosul creștin. Secolul al IV-lea însă este crucial pentru definirea dogmatică a Logosului divin. Hristologia niceeană are în centrul ei unitatea Logosului. Totul pleacă de la Acesta și se raportează la El. Este un singur Fiu, identic cu Sine Însuși. Hristos este numele Logosului înainte și după întrupare.

Pe de altă parte problema Fiului ca Imagine sau Chip al Tatălui este mult mai complicată și mai controversată decât cea a Logosului. La fel cum în Evanghelii nu găsim un loc în care Fiul să se definească pe Sine drept Cuvânt al lui Dumnezeu, prologul ioaneic fiind însă convingător,

la fel, Iisus Hristos nu vorbește despre sine care despre imaginea sau chipului Tatălui. Remarci privind această din urmă calitate a Fiului găsim exclusiv în corpusul paulin.

Felul cum înțelegem vizibilitatea lui Dumnezeu, pornind de la sursele biblice, este amprentat confesional. Acesta este cazul teologului calvinist francez, Jérôme Cottin, care încearcă să contureze o teologie protestantă a imaginii, dar care rămâne totuși pe pozițiile tradiționale ale Reformei, reafirmând incompatibilitatea dintre teologia imaginii și teologia cuvântului. Pentru teologii reformați asemenea lui J. Cottin afirmația biblică conform căreia Fiul este „chipul Dumnezeului celui nevăzut” (Col. 1,15) nu este altceva decât o reformulare a afirmației iohaneice conform căreia Fiul este Cuvântul lui Dumnezeu.

Spre deosebire de acești teologi, în Răsăritul ortodox s-a dezvoltat de-a lungul timpului o teologie a chipului, care are se bazează pe calitatea de Persoană a Fiului lui Dumnezeu. Pentru Părinții Bisericii problema vizibilității Fiului a constiuit o temă centrală, cu implicații teologice ultime, fiind o sursă continuă de speculații teologice. În spațiul românesc aceste aspecte ale hristologiei au fost preluate și aprofundate mai cu seamă de părintele Dumitru Stăniloae. Viziunea părintelui Stăniloae se concentrează într-o mai mare măsură asupra punctului de conexiune între hristologie și antropologie, dezvoltând implicațiile pe care le au calitatea de Cuvânt și Chip a lui Dumnezeu a Fiului întrupat pentru cuvântul și imaginea din comunicarea umană.

Din perspectiva teologiei ortodoxe separarea cuvântului de imagine este lipsită de temeii. Deoarece Fiul lui Dumnezeu s-a făcut om, Revelația lui Dumnezeu prin acte, cuvinte și imagini culminează în Iisus Hristos, care este Cuvântul și Chipul Tatălui. Prin urmare cuvântul și imaginea devin mijloace de transmitere ale Revelației și de comunicare a credinței.

În *Capitolul al IV-lea* este urmărită și analizată legătura dintre cuvânt și imagine/chip la nivel antropologic și cosmologic. La nivel antropologic este semnificativ faptul că omul este creat după chipul Logosului-Chip/Imagine, o sintagmă care adună laolaltă cele două calități fundamentale ale Fiului lui Dumnezeu, anume Cuvânt și Chip al lui Dumnezeu. Calitățile acestea se regăsesc și la omul care a fost creat după chipul Celui care este Logos și Imagine.

Mai mult decât atât, binomul cuvânt-imagie nu se rezumă la spațiul antropologic, ci poate fi urmărit la nivelul întregii creații. În mod concret, lumea ascunde în spatele imaginii prin care ea ne este accesibilă rațiuni ale lucrurilor, rațiuni așezate acolo de Dumnezeu, pe care omul, adunându-le, cunoaște prin ele pe izvorul lor, pe Dumnezeu Cuvântul. Elocvență în acest sens este expresia părintelui Dumitru Stăniloae, care numește lumea „rațiune plasticizată”, sens devenit material și, datorită corporalității, accesibil prin văz.

Prin lucrurile lumii și prin oameni, Dumnezeu ni Se comunică ca prin niște cuvinte sau mai bine zis ca prin niște ecouri ale cuvintelor Lui. Lucrurile nu pot fi separate de cuvinte, deoarece lucrurile presupun cuvintele pentru a fi exprimate dar și cuvintele au nevoie de lucruri și le implică pe acestea pentru a nu rămâne noțiuni goale, abstracte. Numai din această armonioasă uniune înțelesurile apar în plenitudinea lor reală. În persoană se îmbină în modul cel mai armonios cu puțință cuvântul și imaginea, cuvântul și existența, sesizarea rațională și intuiția mai presus de definiție rațională. Persoana vorbește și se dăruiește adesea prin simplul fapt că există. Persoana este o concentrare a tuturor cuvintelor și faptelor posibile pe care le poate comunica la nesfârșit și mai mult decât ele, dacă nu și-a secătuit existența prin lipsa iubirii.

Capitolul al V-lea, capitolul cel mai extins al lucrării este dedicat analizării relației dintre logos și eikon, dintre cuvânt și imagine în perioada iconoclastă. Această perioadă este fundamentală pentru tema în discuție, întrucât atunci se pun nu doar bazele teoretice ale teologiei icoanei, ci, aceste conflicte au constituit „geneza unei gândiri despre imagine, ai cărei moștenitori suntem”⁴. Reprezentanții cei mai de seamă ai cinstitorilor icoanei, anume Sf. Gherman al Constantinopolului, Sf. Ioan Damaschin, Sf. Nichifor al Constantinopolului și Sf. Teodor Studitul, au acordat în tratatele lor o atenție deosebită relației dintre cuvânt și imagine.

Sfântul Gherman al Constantinopolului este primul Patriarh care se opune iconoclaștilor, riscându-și în felul acesta poziția eclezială și chiar și viața. Teologia icoanei la el nu este foarte elaborată, însă este primul care întemeiază teoretic posibilitatea icoanei pe Întruparea lui Hristos.

⁴ Marie-José Mondzain, *Imagine, icoană, iconomie. Sursele bizantine ale imaginarului contemporan*, traducere de Măriuca Alexandrescu și Adrian Alexandrescu, Sophia, București, 2009, p. 9

Dincolo de argumentele clasice extrase din scrisorile Sf. Gherman, în lucrare este prezentată și o Omilie despre Cruce și icoane a acestui Patriarh, un text deosebit de important pentru înțelegerea complexei problematice a imaginii. Această omilie a rămas necunoscută multă vreme cercetătorilor pentru că s-a pierdut din colecțiile grecești, păstrându-se doar într-o traducere georgiană, care în anul 1999 a fost tradusă în franceză și repusă în circuitul cultural.

Întreaga omilie este străbătură de la un capăt la celălalt de un fior antispiritualist, care îl determină pe Sfântul Gherman să refuze argumentele iconoclaștilor care susțin că imaginea, icoana, nu este vrednică de cinstire fiind materială, făcută de mâini omenești.

În ceea ce privește relația dintre cuvânt și imagine avem în această omilie un singur paragraf foarte elocvent, în care se arată că cel care nu cinstește imaginea/icoana lui Hristos nu poate nici mărturisi Întruparea Domnului fără a se face vrednic de pedeapsă. Suntem în felul acesta introduși într-un circuit care ne trimite de la mărturisirea prin imagine, la mărturisirea prin cuvânt și înapoi. Cele două tipuri de mărturisire se găsesc în interdependență, una neputând exista în mod real fără de cealaltă. Dar fluxul de la imagine la cuvânt și de la văz la auz va fi teoretizat mai amplu la gânditorii ortodocși care au urmat Sfântului Gherman.

La Sfântul Ioan Damaschin relația dintre cuvânt și imagine este abordată în mai multe locuri și moduri în cele „Trei tratate contra iconoclaștilor”. Comparația imaginii cu cuvântul are un rol apologetic, întrucât rolul acestuia din urmă nu fusese niciodată contestat, iar efortul iconodulilor era acela de a restabili funcția icoanei și de a o revaloriza, întrucât atât cuvântul, cât și imaginea sunt forme fundamentale ale comunicării umane. Gândirea fostului dregător de la curtea sultanilor umayyazi identifică o seamă de opoziții și asemănări pe care le folosește pentru a așeza imaginea pe aceeași treaptă cu cuvântul. Avem o opoziție între Vechiul Testament, când imaginea/icoana era interzisă pentru a fi privilegiat doar cuvântul, și Noul Testament, când, prin întruparea Domnului imaginea este repusă în drepturi, iar oamenilor le este dată deplinătatea experienței senzoriale a lui Dumnezeu: prin văz și auz/ prin cuvânt și imagine. Ceea ce Apostolii și contemporanii lui Iisus Hristos au văzut și au auzit direct, pot auzi și vedea și urmașii lor, prin mijlocirea Scripturilor și a icoanelor.

Cuvintele și imaginile au o funcție anamnetică, actualizând pentru ascultător sau privitor evenimente și fapte din trecut. Dar, în afara acestei funcții comune, cuvântul și imaginea se întâlnesc și în plan kerygmic. Atât cuvântul cât și imaginea, suscitând întrebări și nedumeriri, trimit de la unul la celălalt, într-un flux care arată și confirmă egalitatea lor naturală.

Opera Sfântului Ioan Damaschin constituie o foarte importantă contribuție la limpezirea relației cuvânt imagine pe tărâm teologic. Neclaritățile sau impreciziile din discursurile sale vor fi mai apoi reluate și rezolvate de teologii icoanei care i-au urmat.

La Sinodul al VII-lea Ecumenic, de la Niceea din anul 787, s-a pus din nou problema legăturii dintre cuvânt și imagine. Tema este abordată atât în timpul discuțiilor preliminare și este formulată în Horos-ul sinodal.

În timpul discuțiilor purtate de sinodali de la Niceea, s-a încercat să se arate că există o tradiție bisericească veche, care este în favoarea imaginilor, la fel cum este una care statuează rolul cuvântului și al Scripturilor. Atât cuvântul, cât și imaginea sunt medii de comunicare și de împărtășire, care, odată percepute senzorial, luminează mintea celui care le-a receptat. Deși văzul și auzul receptează în mod diferit cuvântul și imaginea, totuși obiectul cunoașterii este același, iar cele două modalități posibile de dobândire a cunoașterii sunt într-o relație de interdependență. Ambele aduc în actualitate evenimente trecute, dar cu relevanță pentru mântuire, și doar împreună pot crea o perspectivă completă asupra acelor evenimente. Transmiterea în scris a Evangheliei are același statut și este în aceeași măsură obligatorie ca și pictarea icoanelor, ambele fiind transmise de Părinții Bisericii din vechime.

Egalitatea dintre cuvânt și imagine, Evanghelie și icoană este reafirmată în Horos-ul sinodal, unde se subliniază, odată în plus că icoanele întăresc credința „în adevărata și nu închipuita întrupare a Fiului lui Dumnezeu”.

Sfântul Teodor Studitul a însemnat în felul său un apogeu al teologiei bizantine a icoanei. În învățătura sa regăsim sintetic elementele teologice care fundamentează icoana la predecesorii săi, pe care în plus le-a rafinat. Este important pentru cercetarea noastră mai ales pentru felul în care marchează egalitatea cuvântului și a imaginii, care poate fi dedusă din raportul auzului cu văzul în plan antropologic, acolo unde văzul are întâietate, auzul urmându-i doar într-o a doua

etapă. Mai mult decât atât, la Sfântul Teodor inseparabilitatea cuvântului și a imaginii mai are o aplicație practică: icoana nu este deplină decât atunci când ea cuprinde și numele scris al celui reprezentat.

Fără îndoială momentul disputelor iconoclaste reprezintă cel mai important moment al genezei teologiei imaginii în Ortodoxie, cu o importanță capitală pentru întreaga gândire creștină ulterioară. Teologia imaginii, așa cum au înțeles-o părinții bizantini, este profund interconectată cu întreaga teologie, pentru că se sprijină în primul rând pe hristologie, piatra din capul unghiului a întregului edificiu teologic. Tocmai din această pricină chestiunea imaginii în Bizanț (și apoi în Ortodoxie ca moștenitoare a gândirii formate în marele Imperiu) nu reprezintă o problemă de estetică sau de artă. Christoph Schönborn face în acest sens o observație cât se poate de pertinentă: „iconoclasmul era o formă de secularizare a artei”. Se voia, deci, limitarea artei la o funcție exclusiv decorativă sau ilustrativă, fără nici o legătură cu spațiul sacru. Dar, pentru că teologia făcea parte constitutivă din cotidian, s-a folosit o argumentație întemeiată pe hristologie, atât în favoarea, cât și împotriva icoanelor. Mutându-se, deci, dialogul în domeniul hristologiei s-au făcut o serie de clarificări ce altminteri nu se puteau face, și mai ales s-au accentuat implicațiile pe care le are întruparea Fiului lui Dumnezeu la nivelul întregii creații. „Întruparea a schimbat nu numai modul de cunoaștere a lui Dumnezeu, ea a schimbat deopotrivă și modul în care omul privește lumea, pe el însuși, faptele sale în lume. Chiar și activitatea artiștilor a fost cuprinsă de puterea de atracție a acestei taine, [...] [iar] consimțământul dintre artă și cult, dintre icoană și credință, se arată ca un consimțământ pentru misterul divino-uman.” Problema imaginii, este într-un final, problema felului în care este înțeleasă întruparea lui Hristos, iar raportul dintre cuvânt și imagine, doar aici își poate găsi o explicație coerentă din perspectiva teologiei creștine. Anume că atât cuvântul, cât și icoana, sunt mijloace de comunicare a lui Dumnezeu, de comunicare, susținere și trăire a credinței, și deci instrumente ale misiunii creștine.

Capitolul al VI-lea al lucrării este dedicat relației dintre cuvânt și imagine în teologia occidentală. În consecință, capitolul este structurat în două părți importante. În primul rând sunt prezentate receptarea și consecințele iconoclastului bizantin în Apus, iar apoi sunt prezentate

două lucrări de referință din spațiul teologic Occidental care se preocupă de problema relației dintre cuvânt și imagine: lucrările teologilor Jean-Philippe Ramseyer și Jacques Ellul.

Disputa bizantină privind imaginea a fost doar parțial și adesea defectuos receptată în occident. Dincolo de detalii, important este faptul că imaginea nu a fost niciodată refuzată radical, ba chiar uneori s-a recunoscut, în diferite forme, funcția revelatoare a imaginii. Un argument în acest sens este faptul că icoanelor le-a fost acceptat statutul de „Biblie a neștiutorilor de carte”, conform unei definiții celebre a papei Grigorie cel Mare. Negarea posibilităților revelatoare ale imaginii înseamnă, totuși, neasumarea sau chiar negarea realității Întropării Fiului lui Dumnezeu.

Cei doi teologi apuseni care abordează tema imaginii și a raportului ei cu cuvântul, Jean-Philippe Ramseyer și Jacques Ellul, se apropie de aceasta pe căi și din perspective diferite. Ramseyer se situează mult mai aproape de teologia ortodoxă decât de cea catolică atunci când vorbește despre cuvântul lui Dumnezeu. Cuvântul lui Dumnezeu este dintru început legat de domeniul vizibilului pentru simplul fapt că Dumnezeu, atunci când vorbește și acționează, sau mai degrabă, Dumnezeu vorbind acționează. Cuvântul Său nu este un mod de comunicare intelectuală, ci este un act prin care Dumnezeu se implică în istorie, chemând la viață lucrurile și ființele. În felul acesta, chiar dacă nu este în sine vizibil, Cuvântul lui Dumnezeu Se face vizibil prin acțiunile Sale.

Vederea, atât de criticată în opinia lui J. Ellul, capătă o cu totul altă greutate în ansamblul teologic al lui Ramseyer. Conform acestuia, vederea introduce în revelația biblică o dimensiune pe care am putea-o numi *plastică*. E vorba bineînțeles de o plastică imaterială, de un fel de corp spiritual a cărui vizibilitate se oferă privirii interioare. Vederea este deci un Cuvânt în imagini imateriale. În acest punct din nou ne apropiem de perspectiva părintelui Dumitru Stăniloae, pentru care aproape orice cuvânt al Revelației este un cuvânt-imagine, un sens plasticizat, imaginile fiind modul inevitabil de descoperire al lui Dumnezeu către spiritul uman. Credem în Dumnezeu pentru că El ne vorbește prin Cuvântul său. Dar cine este Dumnezeu? Este cel întrupat în persoana lui Iisus Hristos, astfel că Cuvântul lui Dumnezeu nu are pentru cei care îl ascultă un conținut auditiv, ci El este și un chip vizibil în care noi suntem chemați să

contemplăm taina invizibilă și inefabilă a lui Dumnezeu cel de trei ori sfânt, Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt.

De cealaltă parte se situează teologul reformat francez Jacques Ellul, care asumă o poziție declarat iconoclastă. Dotat cu o intuiție fantastică, critica pe care o aduce Ellul imaginii nu poate fi cu totul ignorată, chiar și atunci când vorbește despre uzul imaginilor în biserică. Tocmai de aceea, analiza raportului dintre cuvânt-imagine pe care o găsim pe parcursul lucrărilor lui Ellul este una deosebit de folositoare pentru teologia ortodoxă, în cazul în care i se aduc amendările de rigoare din partea teologiei patristice. Valoarea pe care o acordă cuvântul și personalismul lui Ellul, sunt adesea în deplin acord cu teologia ortodoxă, odată ce este eliminată unilateralitatea lor. Pentru a putea privi cuvântul și imaginea ca pe niște modalități complementare de cunoaștere și comunicare este binevenită lectura lui Ellul în paralel cu lectura părintelui Stăniloae, care oferă o excelentă grilă ortodoxă în cheie patristică.

Capitolul al VII-lea prezintă relația dintre cuvânt și imagine în modernitate. Se pornește de la ideea că modernitatea și postmodernismul se găsesc una în continuitatea celeilalte, nu doar din punct de vedere istoric, ci mai ales ideatic. Element specific al modernității, la nivel semiotic, este ruperea legăturii dintre semnificat și semnificant. Cuvintele și imaginile sunt autoreferențiale. Nu mai trimit la nimic din ceea ce se găsește în afara lor. Atât cuvintele, cât mai ales imaginile au acest destin. Soluția eliberării de sub tirania imaginii îl constituie icoana, eliberată de logica imaginii moderne. În locul autoreferențialității imaginii se așează chenoza icoanei, care se retrage cât mai mult posibil, pentru a se face punte înspre dincolo.

Capitolul al VIII-lea al lucrării prezintă misiunea prin cuvânt, imagine și Taină. Întregul cult al Bisericii, dar mai cu seamă Tainele sunt exemple de unire a cuvântului cu imaginea, a spiritului cu materia. Cuvântul, imaginea și Taina constituie mijloacele prin care Biserică își poate realiza în mod eficient misiunea de extindere și încorporare a oamenilor în trupul mistic al lui Hristos, pentru ca toți în felul acesta să trăiască deplin.

Un aspect special al unirii dintre cuvânt și imagine îl constituie mărturia prin sfințenia vieții. După modelul lui Hristos, cel care propovăduiește cuvântul lui Dumnezeu trebuie să își însoțească propriul cuvânt cu imaginea lui, ca împlinire sau întrupare a acelor cuvinte. Cuvântul

neîntrupat în cel care îl articulează este de multe ori doar o promisiune deșartă. Pentru ca cineva să aibă *cuvânt cu putere*, cuvânt care să persuadeze, să convertească este nevoie ca acel cuvânt să fie însoțit de imaginea celui care rostește cuvântul, imagine care să fie de fapt întruparea, împlinirea mesajului evanghelic propus. Această realitate este exemplificată de monahii din pustia Egiptului, pentru care exemplul personal primează asupra cuvântării deșarte, moralizatoare.

Ultimul capitol al lucrării este dedicat analizării câtorva posibile definiții ale raportului dintre cuvânt și imagine. În primul rând este prezentată definiția propusă de N. Ozolin, care înțelege relația cuvântului cu imaginea ca una de „analogie și complementaritate”. În clipa în care vorbind despre raportul cuvânt-imagine, din perspectivă teologică, vorbim despre raportul dintre teologie și icoană, automat lucrurile devin ceva mai clare, iar conceptele *analogie* și *complementaritate* își arată scăderile, evident, fără ca aceste scăderi să anuleze valoare lor didactică. Sursa neajunsurilor o constituie tentația unei înțelegeri mecanice pe care o aduce termenul complementaritate. În mod obișnuit, două obiecte complementare, alcătuiesc un întreg, care adesea este altceva decât sunt fiecare dintre ele în parte. În cazul nostru, teologia și icoana alcătuiesc împreună un întreg, care, în mod paradoxal nu este cu nimic diferit de ceea ce exprimă fiecare în parte.

O altă sintagmă care ar putea defini relația dintre cuvânt și imagine este aceea de *interioritate reciprocă*. Această sintagmă este inspirată de considerațiile părintelui Dumitru Stăniloae expuse în studiul „Revelația prin acte, cuvinte și imagini”. Această sintagmă constituie un pas mai departe înspre înțelegerea raportului complex, dar crucial, al cuvântului și al imaginii în edificiul teologiei creștine. O mai bună definiție a relației dintre cuvânt și imagine o reprezintă însă sintagma *simultaneitate inclusivă*. În felul acesta este depășită înțelegerea mecanicistă pe care o sugerează conceptul de complementaritate, și în același timp se arată că atât cuvântul, cât și imaginea acoperă în același timp aceeași arie, integrându-se reciproc pentru a exprima, pe cât este omenește posibil aceeași revelație divină.

În *Concluzii* se subliniază faptul că atât cuvântul, cât și imaginea sunt împreună mijloace simultane de comunicare și de transmitere a Revelației și în aceeași măsură sunt mijloace de transmitere și de comunicare ale credinței și lucrării lui Dumnezeu. Iisus Hristos sintetizează în mod suprem și definitiv lucrarea lui Dumnezeu, cuvântul și imaginea, întrucât este Fiul și Cuvântul întrupat al lui Dumnezeu, dar și „Chipul Dumnezeului celui nevăzut” (Col. 1,15). Între mijloacele prin care Dumnezeu ni se comunică și prin care ni se împărtășește lucrarea Sa se găsesc cuvântul și icoana/chipul/imaginea, într-un raport de simultaneitate inclusivă, care au un rol important în misiunea Bisericii, adică în lucrarea continuă de propovăduire, susținere și trăire a credinței.

Cuvântul și imaginea au diverse forme concrete în care se regăsesc în Biserică. Cuvântul se regăsește în lecturile scripturistice, în propovăduire, în rugăciune etc. Imaginea este icoană, chipul lui Hristos și al Sfinților, dar poate să fie și imaginea realităților creștine: chipul creștinului autentic, chipul viu al Sfântului, chipul duhovnicului, chipul mamei creștine etc., extinzându-se până la chipul comunității creștine autentice. Chipul și imaginea, în simultaneitatea lor, sub aceste forme și altele, sunt mijloace de comunicare și de trăire a credinței, de mărturie și de misiune creștină.

Cuvântul propovăduit trebuie să fie însoțit de imagine. Omul, creat după chipul Celui care este Cuvânt și Chip al Tatălui, este la rândul lui cuvânt și imagine/chip, iar pentru ca mărturia lui să fie autentică, cuvintele trebuie să exprime realitatea interioară a celui care vorbește, trebuie să se nască dintr-o experiență autentică a realității propovăduite. Altfel cuvintele rămân vorbe, nu depășesc niciodată statutul de sunete (chiar dacă articulate), sunt doar învelișul superficial al unei realități îndepărtate. În astfel de situații riscul ipocriziei este imens. Avva Pimen lămurește tranșant lucrurile. Fiind întrebat ce este un ipocrit, bătrânul răspunde: „Un ipocrit este acela care-l învață pe aproapele său un lucru la care el nu a ajuns” (Pimen 117). Căci așa cum arată Avva Isidor Pelusiotul: „viața fără de cuvânt mai mult folosește decât cuvântul fără viață. Căci viața și tăcând folosește, iar cuvântul și strigând supără. Dar dacă și cuvântul și viața se vor întâlni, fac o icoana a toată filosofia”.

Un element important subliniat în *Concluzii* este modelul de smerenie înspre care îndeamnă icoana. Logica icoanei se opune radical logicii imaginii autoreferențiale. Icoana

reprezintă însăși chenoza imaginii. Golirea de sine a Fiului lui Dumnezeu întrupat, a Logosului, care devine vizibil, este primul act de smerenie pe care se întemeiază posibilitatea icoanei. Străbătută de această logică, icoana nu pretinde nimic pentru ea însăși, nu urmărește obstinant prim-planul și „tocmai pentru că icoana nu se dă pentru ea însăși, ci se debarasează de propriile sale iluzii magice, poate cere venerație – venerație pe care nu o confiscă, ci o lasă să treacă prin ea până la prototipul invizibil”⁵.

Smerenia, virtutea capitală a spiritualității creștine, se poate învăța de la icoană, dar se poate învăța la fel de bine și de la cuvânt. Cuvântul, care asemena icoanei, există doar atâta vreme cât se ferește de pericolul autoreferențialității, adică atâta vreme cât trimite la Hristos-Cuvântul și nu încearcă să se propovăduiască pe sine.

⁵ MARION, JEAN-LUC, *Crucea vizibilului. Tablou, televiziune, icoană - o privire fenomenologică*, traducere de Mihail Neamțu, Deisis, Sibiu, 2000, p. 99.